

Kézikönyv a köztársaságkor régészetéhez

Mondhatnánk, hogy a Companionok korát éljük. Előbb a Cambridge University Press indította útnak a Cambridge Companions to Literature sorozatot, melynek kötetei vagy egy jeles szerzőt (pl. Vergilius, Shakespeare stb.), vagy egy műfajt (pl. görög tragédia, angol költészet stb.), esetleg egy korszakot (pl. angol reneszánsz, realizmus és naturalizmus stb) választanak témául. Hamarosan követte ezt a Wiley-Blackwell kiadó a Blackwell Companions to the Ancient World már kifejezetten az antikvitásra vonatkozó sorozatával, mely nemcsak az irodalmat, hanem a történelmet és a régészetet is felöleli témáival. Ennek az új műfajnak a jellemzője, hogy nem monografikusan foglalkozik a kiválasztott témával, hanem meghatározott tematikai rendben önálló tanulmányokat tartalmaz válogatott szerzőktől, akik az adott kérdéskör kutatásának legfrissebb eredményeit foglalják össze. Minthogy a köztársaságkor régészetéhez készült kézikönyv 37 tanulmányt tartalmaz, valamennyi ismertetése terjedelmi gondokat okozna, ezért be kell érünk egy szerény válogatással.

Az első tematikai egység címe: Az anyagi kultúra és ennek hatása a társadalomra (*Fikret K. Yegül*). Az első tanulmánya, melyet ismertetünk: A fürdő fejlődése és a nyilvános fürdőzés a római köztársaságban. A meleg vizes fürdés a mediterrán térségben nagy múltra tekint vissza, már Homérosznál megtaláljuk a nyomát. A rómaiaknál nemcsak frissítő, hanem társadalmi szerepet is betöltött a nyilvános fürdőknek köszönhetően. Ezek a létesítmények széleskörű kikapcsolódást biztosítottak: sportot, játékot, olvasást, felolvasást, beszélgetéseket, előadásokat. A köztársaságkor végén Rómában kb. 200 kisebb fürdő működött. Mit jelentett a fürdőzés? Mindenekelőtt élvezetet (voluptas) és luxust. Míg a magánszférában a rómaiak elítélték a fényűzést, a közfürdőkben egyenesen törekedtek rá: márványburkolatot, mozaikot, stukkót alkalmaztak, szobrokat állítottak fel. A fürdés gyógyító hatását már Hippokratész is hirdette. A Kr. e. II. század végén, I. század elején a Pruszi Aszklépiadész Rómában tevékenykedett fizioterapeutaként. Jótékony hatása volt a különböző hőmérsékletű fürdővizek váltogatásának.

Ez kiegészült további tevékenységekkel: labdajáték, atlétika, úszás. Az úszómedence kb. egy méter mélységű volt. Lehetőség nyílt a barátokkal, ismerősökkel való találkozásra, közös irodalmi, zenei programok szervezésére, éneklésre. Egyszerűbb ételek is kaphatók voltak.

A moralizáló írók, mint Seneca, a bűnök fészkeként is tartották a fürdőket a meztelenség, az érzékiség és esetleg a férfi–nő közös fürdőzés miatt. Valójában egyik sem volt jellemző a fürdőkre. A kezdet kezdetétől külön volt a nők és a férfiak fürdője egy közös épület külön szárnyában, vagy ha nem volt külön, akkor más napszakban fürödtek. Rendhagyó esetek persze előfordulhattak, amire az is utal, hogy Hadrianus egy rendeletében megtiltotta a közös fürdözést.

Görög fürdők már a Kr. e. IV. század végén megjelentek Itáliában. Ezek kerek formájúak voltak, melyekben a vizet üstökben melegítették. A rómaiak ezt az egyszerű épülettípust kombinálták a gymnasium traktusával, ami a sportolást biztosította, a vizet pedig hypocaustum segítségével melegítették fel. A padló alatt és az oldalfalakban áramló meleg levegő egyszerre melegítette a fürdővizet és a fürdő levegőjét. A hypocaustum alkalmazására Közép-Itáliában a Kr. e. II. század elejéről ismert az első régészeti példánk. Ezzel szemben az idősebb Plinius a Kr. e. 1. sz. elejére helyezi e technológia feltalálását. A pompeji fürdők még nem rendelkeztek vele. A vízvezetéken érkező vizet kályhákkal melegítették. Ezzel szemben a Rómától 95 km-re délkeletre fekvő Fregellaeen már a Kr. e. II. század elején megtaláljuk a hypocaustumot. Az itteni kettős fürdő férfi és női részre volt osztva. A Latiumban kialakult fürdő-típus hamar elterjedt a Római Birodalom egész területén.

Az első tematikai egységhez tartozik egy másik népszerű építmény bemutatása, a köztársaságkori házá (Shelley Hales). Ennek jellemzője az atrium volt, melyről Livius a Kr. e. IV. század eleji gall támadás kapcsán már tesz említést. Erre régészeti adatunk nincs ugyan, de tudjuk, hogy az atriumhoz a római élet fontos társadalmi hagyományai kapcsolódnak: a salutatio (a kliensek reggeli köszöntésre gyülekezése) és a convivium (közös lakoma a kiválasztottakkal). A köztársaságkori elit otthona tehát nemcsak a visszavonulás, hanem a külvilággal való kapcsolattartás színhelye is, az atrium pedig a család és a tágabb közösség kapcsolattartásának médiuma volt.

Rómában az arisztokrata senatorok többnyire a Palatinus dombon kerestek lakást maguknak, miként Cicero is 63-as consulsága után. Az Etruriában alapított coloniában, Cosában a forum körül épültek hasonló méretű atriumos házak, melyek a város vezető rétegéé lehettek. Pompejiben a VI. régióban voltak korai, nagyméretű házak, melyek régészetileg a Kr. e. II. század elejétől figyelhetők meg. Ezek az atriumos házak szimmetrikusan épültek fel egy központi tengely köré. A bejáratall (fauces) kezdődtek, mely

az atriumba vezetett. Ebből nyíltak a hálósobák (cubicula), a szárnyhelyiségek (alae), majd a tablinum, mely a paterfamilias tartózkodási helyeként szimbolikusan a ház szíve volt. A ház végében kis kert foglalt helyet, ahova kis folyosó vezetett. Kialakulásának pontos ideje nem ismert, de Pompejiben a Kr. e. III. században már létezhetett. A Kr. e. II. század végén hellenisztikus hatásra perisztíliumot is építenek a házhoz, miként a pompeji Casa del Fauno esetében. A társadalom többsége azonban ennél kisebb házakban, illetve lakásokban lakott.

Az atriumos házakat gazdagon díszítették mozaikokkal, falfestményekkel, stukkókkal. A köztársaságkor végén az első, ill. második festészeti stílust alkalmazták. Cosa és Fregellae házaiban még később is az első stílussal találkozunk, mely a nemesebb építő- és burkoló anyagok festéssel való utánzását jelentette. A második stílus kerti vagy városi látványt idézett a néző elé. A jómódúak nagyméretű valóságos kerteket is létre tudtak hozni, miként Lucullus, Sallustius, Maecenas. A kertben teraszokat, kis épületeket, templomokat, pavilonokat építettek, szobrokat állítottak.

Az első tematikai egységben szó esik még a szórakozóhelyek épület-típusairól, a síremlékekről, a kerámiáról, az amphorákról, az érmékről, a fegyverekről, a csontmaradványok vizsgálatáról.

A második tematikai egység címe: Régészet és táj/környezet, ami az ember építette és a természeti környezet viszonyát vizsgálja. Ennek egyik fejezete az itáliai vallási rítus rekonstruálásával foglalkozik a régészeti emlékek alapján. Ezek lehetnek szobrok, áldozati eszközök, mint kések, edények, hangszerek, mécsesek. Domborműveken sokféle hangszer ábrázolása előfordul, de a zenéhez hozzátartozott a tánc és az ének is. Ezrével ismertek a terrakotta fogadalmi ajándékok. Ezek felajánlásához is hozzátartozhatott valamilyen ima vagy felajánlási szöveg, amit nem ismerünk. Az egész Mediterraneumban szokás volt a votiv tárgyak használata, de Itáliára különösen jellemző. Különösen az anatómiai jellegű adományok gyakoriak. Értelmezésük nem mindig egyértelmű: egy nemi szerv utalhat a beteg testrészt gyógyulására, de a termékenységre vagy a felnőtte avatásra is. Pontos datálásuk sem könnyű, mert hosszú időn keresztül alkalmaztak azonos öntőformákat.

A rítusok színhelye lehetett egy oltár, egy szentély, egy templom, egy barlang. Nem dönthető könnyen el, hogy ezek a romanizáció eredményei-e, vagy a helyi kultusz kifejezői. A latiumi szentélyekben (Nemi, Lanuvium, Tibur, Praeneste) a VI. századtól kezdve fordulnak elő épület-terrakották. A jelenség leginkább úgy értelmezhető, hogy ebben a korai időszakban egész Latiumban végbement egy urbanizációs folyamat, és ennek eredményeként épültek a szentélyek.

A templomok elhelyezése gyakran történik forrás közelében – a folyóvízre a szertartásokhoz is szükség volt. Gyakran kerülnek dombtetőre – az auguriumokhoz magaslatokat választottak. Kedveltek voltak a barlangok, melyek a föld mélyébe vezettek, ahonnan a jóslatok érkeztek. A Kr. e. II. században a dombokra épült szentélyeket görög mintára kiépítették hatalmas teraszokkal, rámpákkal, oszlopcsarnokokkal, caveával. A szentély–színház–porticus komplexum alkalmazását figyelhetjük meg Rómában, Pompeius színháza esetében, ahol a cavea tetején Venus Victrix temploma állt. A színház előtti quadriporticusban fákat ültettek, melyek a szent liget (nemus, lucus) képzetét keltik. A szentélykörzetek forrásvizének többnyire gyógyító erőt is tulajdonítottak és adományokat dobtak beléjük. Az egyik ilyen forrásból (Aquae Apollinares Novae) 400 kg aes rude, 1400 db aes grave, 5250 pénzérme került elő. A pénzérmék hét évszázadot ölelnek át. Egy másik helyen (Ponte di Nona) 8400 terrakotta votiv került elő, melyek jobbára emberi testrészeket ábrázoltak. Mely istenségnek szánták, eddig nem sikerült megállapítani.

A színház–szentély épülettípus elterjedését egyesek a Pompeius–színház hatásával magyarázták, de valójában Itáliában ezek már a Kr. e. II. században megjelentek. A két épület egyesítése azt is kifejezi, hogy az istenség maga is részese a rituális színelőadásnak. Mivel a mítosz dramatizált előadása nagy múltra tekintett vissza, az épülettípus kialakulása is hosszú folyamat eredménye lehetett.

A harmadik tematikai egység címe: Régészet és ókori technológia, melyben városalapításról, földkimérésről, építészetről, utakról, hidakról, kikötőkről egyaránt szó esik. Amit bemutatunk, az a Vízvezetékek és vízellátás című tanulmány (*A. Trevor Hodge*). Vízvezeték már a hellenisztikus Görögországban is előfordult. Az etruszkok is gondoskodtak városaik vízellátásáról. Igazán jellemző jelenséggé azonban a rómaiaknál vált a császárkor idején. Építésük nagyon drága volt, amit a császárkorban az uralkodó finanszírozott. A köztársaságkori Rómában 4 vízvezeték épült: az Aqua Appia 312-ben (16 km), az Anio Vetus 273-ban (81 km), az Aqua Marcia 144-ben (91 km) és az Aqua Tepula 125-ben (18 km). Az építési munkákat a hadsereg végezte. Az Anio Vetust a Pyrrhos fölötti győzelem zsákmányából finanszírozták. A vizet vezető csatornát – mely 70 cm széles és 120 cm mély volt – vízálló cementtel bélelték ki. Működését a gravitáció biztosította, amit kilométerenként 3 méter lejtővel biztosítottak. A megfelelő folyási gyorsaság 4-5 km/óra volt. A sebesebb víz koptatta a csatornát, a lassúbb vízkő lerakódást okozott. Forrásaik a szomszédos szabin dombokon voltak. A völgyeket boltívekkel hidalták át, a dombokba pedig alagutakat fúrtak.

A városba érkező vizet elosztómedencébe vezették, ahonnan terrakotta vagy ólomcsöveken juttatták a fogyasztókhoz. A legnagyobb fogyasztók a fürdők voltak, majd az utcai kutak és a háztartások. A víz folyamatosan folyt, amit nem használtak föl, az a vízelvezető csatornába került. A magánházak kertjeibe gyakran építettek szökőkutakat, csobogókat, melyek frissítették a levegőt. Nagy fogyasztók voltak még a különböző műhelyek: ruhatisztítók, kelmefestők, bőrkikészítők, valamint a vendéglők (thermopolia).

A negyedik tematikai egység címe: Az identitás régészete, ami az itáliai népek (etruszkok, görögök, szabinok) jellemző régészeti hagyatékával foglalkozik. Ennek egyik tanulmánya a Korai Róma és a római identitás kialakulása az építészet és várostervezés révén (*Ingrid Edlund-Berry*). Róma Etruria és Latium határán alakult ki, mely kezdettől fogva más volt, mint a többi közép-itáliai város, és magában hordozta jövőjét, hogy Itália, majd a Mediterraneum központja legyen. Geológiaiilag a hét domb és a Tiberis határozta meg fekvését, a helyi vulkanikus tufa (cappellaccio) pedig jó építőanyagot biztosított. Ebből épültek meg legkorábbi falai. Az ún. Serviusi fal anyaga a sárga tufa (Grotta Oscura), mely Veii területéről származott, így csak a IV. század elejétől férhetett hozzá Róma.

A Caesar forum alatt feltárt sírok gazdag mellékletei arról tanúskodnak, hogy a késő bronzkortól kezdve lakott volt ez a terület. A Forum Romanumon is előkerültek koravaskori sírok. A hamvasztásos és földelések temetkezést egyaránt alkalmazták. A települések a dombokon lehettek. A Palatinus dombon elő is kerültek a koravaskori kunyhónyomok, melyek kb. 12x8 m alapterületűek voltak. A legkorábbi tetőcserép maradványok (Kr. e. 650–625) a Vesta-templom melletti Regia területéről származnak. A Capitoliumi triasz templomát, mely a legnagyobb méretű Közép-Itáliában, az etruszk eredetű Tarquiniusok építették a VI. század végén. Nehéz eldönteni, hogy ekkor a városnak etruszk vagy római identitása volt-e. A másik archaikus templom-együttes a Forum Boariumon (Sant’Omobono) került elő. Ez is etruszk típusú templom, melynek oromzatán Herakles és Athéna terrakotta szobrai álltak. A terrakotta szobrászat a VI. század folyamán jelentős volt Rómában, amit a nagy mennyiségű leletanyag tanúsít.

Feliratok nincsenek nagy számban ebből az időszakból, de latin, görög és etruszk nyelvű egyaránt előfordul közöttük. A korai város nem sokban különbözhetett a szomszédaitól, kivéve előnyös helyzetét a Tiberis partján. De volt két kiemelkedő teljesítménye: a capitoliumi templom a VI. és a serviusi fal a korai IV. században. A város növekedése a Forum kialakítását hozta magával, miután a Cloaca Maximával a vizet lecsapolták róla. Itt szentélyek egész sorát emelték: Vestának, Saturnusnak, Castornak, Ceresnek. A Forum Romanum

monumentális kiépítése a capitoliumi templom monumentalitásával állítható párhuzamba. Ez a Róma már nem etruszk volt, de kialakulásához hozzájárultak ők is, valamint Róma latin, görög és más itáliai eredetű lakosai is.

Az ötödik tematikai egység címe: A birodalom régészete a köztársaság korában. Kiválasztott fejezetünk: A középső köztársaságkori Róma régészete: egy mediterrán főváros felemelkedése (*Penelope J. E. Davies*). A Kr. e. IV. század végére Róma hatalma kiterjedt az itáliai félszigetre, 146-ra pedig Makedóniára, Korinthoszra és Karthágóra egyaránt. A város fejlődésnek megindulása összefügg a hivatalok megszerzésére irányuló versengéssel. Appius Claudius censorként 312-ben megépíti a Via Appiát és az Aqua Appiát. Újdonság, hogy az építető magáról nevezi el a létesítményeket, miként ezt Philippos és Nagy Sándor tette. A templomépítésre a magas pódium alkalmazása jellemző, a felépítményt pedig a hellenisztikus dél-itáliai és szicíliai templomok mintájára kőből készítik. Az előkelő családok nagy síremlékeket emelnek maguknak (pl. a Scipiók). Az Aemiliusok basilicát emelnek a fórumon, hidat építenek a Tiberisen a II. században. Görög szobrászok és építészek (Hermodórosz) érkeznek Rómába, akik a templomokat tervezik és a kultusz-szobrokat készítik. A Forum Boarium kerek templomát valószínűleg Mummius emeltette Hercules Victornak Korinthosz elfoglalása után. Ez az első eset Rómában, hogy a templom külső oszlopai korintoszi stílusúak. Pentelikoni márványból készült, amire eddig nem volt példa. A II. század közepén a Tiberis partján hosszú raktárépületet emeltek, melyen először alkalmazták az öntött-falas építkezést (opus caementicium) nagyméretű alépítményen. Szürakusza meghódítása (211) után olyan mennyiségbe érkeztek Rómába a műkincsek, hogy azok elhelyezésére külön oszlopcsarnokokat építettek (Porticus Octavia). Octavius többek között bronzból készült korintoszi oszlopfőt állított ki, ami valószínűleg az első korintoszi oszlopfő volt Rómában. Kr. e. 146-ban a makedóniai zsákmány elhelyezésére épült a Porticus Metelli. Az oszlopcsarnok Juno Regina és Juppiter Stator templomát vette körül. A szobrok között volt Lüsipposz bronz szoborcsoportja, mely Nagy Sándort ábrázolta 24 társával a granikoszi csatában.

Az ötödik tematikai egységben külön fejezetek foglalkoznak még a tengeren túli területekkel, így Sziciliával és Szardiniával, Africával, Hispaniával, Palestinával, Athénnal és Korinthosszal. A hatodik, az előzőeknél jóval rövidebb tematikai egység, címe: A köztársaságkori régészet és a 21. század A kiválasztott fejezet: Régészet és zsákmányolás: a köztársaság kori Róma tapasztalata (*Margaret M. Miles*). A hódító háborúk folyamán Róma óriási hadizsákmányra tett szert. Ebbe a foglyoktól a használati eszközökig, berendezési tárgyaktól a műalkotásokig minden beletartozott. Ezek felvonultatása

a diadalmenetben fogalmat adott a népnek arról, mekkora győzelemről van szó. Ezek jelentős része szentélyekbe került, de egy része magánhasználatba. Az első jelentős zsákmányszerzésre Veii elfoglalásakor került sor. A rómaiak Juno evocatiójával segítették elő győzelmüket, így az istennő kultusz-szobrát és minden kultikus kellékét Rómába vitték. Az első nagy görög város, amit a rómaiak kiraboltak, Szürakusza volt Kr. e. 211-ben. A város híres volt gazdagságáról, luxusról, kultúrájáról, tudományáról (itt élt Archimédész). Marcellus, a hadvezér magának semmit sem zsákmányolt. Karthágót Scipio Aemilianus foglalta el Kr. e. 146-ban. Ő a szobrokat, melyeket a karthágóiak Sziciliából zsákmányoltak, visszajuttatta eredeti helyükre. Mummius, Korinthusz lerombolója, a zsákmányból sokat adományozott a görög városoknak és szentélyeknek, a szobortalapzatokra pedig felíratta, hogy ő adományozta azokat. Olümpiába 21 aranypajzsot és két Zeus szobrot küldött. A zsákmány nagyobb részét azonban Rómába szállította. Ekkor terjedt el a korinthuszi bronztárgyak szenvedélyes gyűjtése.

A zsákmányolásra azonban nemcsak háborúban, de olykor békeidőben is sor került. Ezt példázza Verres, aki Kr. e. 73-ban Szicília kormányzója volt, és módszeresen, az eszközökben nem válogatva, gyűjtötte a sziget értékes műtárgyait. Nem riadt vissza még a szentélyek kirablásától sem. Olyan szobrokat is elvitt, melyeket Scipio juttatott vissza az elfoglalt Karthágóból. Az antik műtárgyak iránti érdeklődés új periódusát az itáliai reneszánsz jelentette. Pápák és királyok szenvedélyesen gyűjtötték ezeket. Tudományos feldolgozásuk a XVIII. században kezdődött el. 1796-ban Napoleon és hadserege rabolta végig Itáliát, 1798-ban pedig Egyiptomot. Napoleon legyőzése után csak a műkincsek egy része került vissza eredeti helyére. Ezt a fejezetet még nyugodtan folytatni lehetett volna a II. világháború nagyarányú műkincsraablásaival, melyek jó része mind a mai napig nem került vissza eredeti tulajdonosaihoz.

A kötetet százoldalas bibliográfia zárja. Az egyes tanulmányok sűrűn tartalmaznak szövegekői hivatkozásokat, és a tanulmány végén további olvasnivalókra való utalásokat. Ezek biztosítják, hogy mindennek utána lehet nézni, és mindenből a legfrissebb eredmények publikálását kapjuk kézhez. A részletes régészeti feltárás és publikálás ezekből ismerhető meg, ez a kötet már inkább az ezekből levonható tanulságokat és a történeti összefüggésbe való beillesztésüket tartalmazza.

A Companion to the Archaeology of the Roman Republic (Kézikönyv a római köztársaságkor régészetéhez). Ed. Jane DeRose Evans. Wiley-Blackwell 2013, 722 o.

Gesztelyi Tamás